

2. Терминология жасау ісінде әзербайжан және басқа да түркі елдері А.Байтұрсынұлы тәжірибесіне сүйенді.

3. Басқа түркітөктес халықтардан ерекшелігі А.Байтұрсынұлы жазуға реформа жасағанда оған үлкен дайындықпен келіп, жұмысты жүйелі түрде ұйымдастырды. Бұл туралы А.Байтұрсынұлының тілдік мұрасын зерттеуші академик Р.Сыздық: «А.Байтұрсынұлы өзінің алдына жүйелі бағдарлама қойғанға ұқсайды: ол әуелі қазақтың ұлттық жазуын (графикасын) жасауды мақсат еткен, бұл үшін араб алфавиті негізіндегі «Байтұрсынов» жазуы дүниеге келген, екінші, сол жазумен сауат аштыруды ойлаған, бұл үшін, «Оқу құралы» атты оқулығын жазған, одан соң қазақ тілінің грамматикалық құрылысын ана тілінде талдап беру мақсатын қойған, мұны орындау үшін «Тіл-құралды» жазған, төртінші, тілді дұрыс қолдану тәртібін көрсетуді көздеген, бұл үшін «Тіл жұмсарды» ұсынған, бесінші, сауат аштыру, қазақ тілін оқту әдістемесін жасауды міндетіне алған, ол үшін «Баяншы» мен «Әліп-би астарын» жазған» - деген дәлелді ой айтады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 25 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. – Баку: «Нагыл Еви», 2011. – 552 с.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.
4. Каграманлы Е. Фархад Агазаде и I тюркологический съезд // Ученые записи Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия Филология. Социальные коммуникации. Том 25 (64). №2, ч. 2. 2012 г. С. 24-29.
5. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – М.: «Восточная литература» РАН, 2002.
6. Шахбазов Т. О роли азербайджанского языка в быту и культуре кавказских народов XIX века // Крымское историческое обозрение. №1, 2016. – С. 159-170.

ТАРИХНАМА ЗИЯТКЕРЛІК ТАРИХ РЕТІНДЕ

Шінәлі Ж.Б.

*7M01601-«Тарих» магистранты
Академик Е.А.Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*

«Тарихнама» ұғымының полисемантизмі объектінің берілген тақырып аясында нақтылануын білдіреді, тарихи білім тарихы, тарих ғылымының тарихы қозғалады. Бұл координаттар жүйесінде тарихнаманы кеңістіктік-уақыттық жүйелердегі және субъективті-тұлғалық қабылдаулардағы тарихи өткенді түсіну үдерісін зерттейтін интеллектуалды тарих ретінде орналастыру ұсынылады: тұлғалар, оларды зерттеу пәні, технологиялары, ғылыми құралдары [1]. Тарих ғылымының тарихындағы қазіргі сапалық зерттеулер күрделі, жүйелі, сабақтас ғылымдардың мүмкіндіктерін синтездейтін пәнаралық көзқарасқа негізделген.

Зияткерлік тарих-әртүрлі идеяларды жасаған, талқылаған және насихаттаған зиялылардың тарихы. Философияның таза тарихынан және онымен тығыз байланысты идеялар тарихынан айырмашылығы, зияткерлік тарих-идеяларды тасымалдаушылардың мәдениеті, өмірбаяны және әлеуметтік-мәдени ортасы арқылы зерттейді. Интеллектуалдық тарих аясында орындалатын тарихнамалық сипаттағы еңбек бір мезгілде әртүрлі деңгейдегі байланыстарға түсіп, қарым-қатынас тәжірибесінің алуан

түрін жүзеге асыратын, күрделі жүйеге сүңгіген тарихшының жауапкершілігін арттырып, зерттеу міндеттері жүргізіледі [2,248]. Бір-бірімен байланысты аспектілерге тоқталу арқылы тарихнамалық зерттеулерді кеңейту және тереңдету перспективалары ашылады, дереккөздің кең ауқымдағы шығармашылық әлеуеті және тарихнамашының интеллектуалдық мүмкіндіктері кеңінен қарастырылады.

Тарихнаманы-зияткерлік тарих арқылы зерттеу

Зияткерлік тарих-адамның шығармашылық қызметінің барлық түрлерінің тарихи аспектілерін, оның шарттарын, нысандары мен нәтижелерін зерттейді. Осы саладағы жетекші ресейлік маман Л. П. Репина, «зияткерлік тарих» термині онымен айналысатын ғалымның қаламынан шығатын ерекше сапа, зерттеудің фокусы адам қызметінің аспектілері мен салаларының біріне бағытталғанын көрсетеді [3,268]. Тарих ғылымының ерекше саласы ретінде зияткерлік тарих өте жас. 1970-1990 жылдары зияткерлік тарихты зерттеу қауымдастықтары АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Скандинавия елдерінде қалыптасты. 1994 жылы Халықаралық зияткерлік тарих қоғамы пайда болды. Әлемдік тарих ғылымы шынымен де оның ішкі дамуының жинақталған проблемаларымен де, зияткерлік саладағы жалпы процестермен де, гуманитарлық білімнің гносеологиялық негіздерін қайта қарауға себеп болған сынғыш мәдени парадигмамен байланысты өте қайшылықты және ауыр кезеңді бастан өткеруде. Тарихнаманың зерттеу бағыттарының өзгеруі ғылыми идеалдың өзін қарқынды қайта қарастырумен және әлеуметтік-ғылыми тарихтың ғана емес, сонымен қатар «жаңа тарихнаманың», «жұмсақ» антропологиялық нұсқаларының беделінің күрт төмендеуімен қатар жүреді. Мұның бәрі тарихи зерттеулердің тәсілдері, әдістері, тұжырымдамалары мен модельдерінің қолма-қол арсеналын түзету мен кеңейтудің маңызды құралы, ХХІ ғасырдағы тарих ғылымын жаңарту және одан әрі дамыту құралы ретінде әрекет ететін тарихнамалық сынның рөлін күшейтеді [4,166].

ХХ ғасырдың аяғындағы тарихнама күрт өзгеріске ұшырады. Шындық пен ол туралы идеялар арасындағы қарым-қатынас туралы сұрақ туындады, зерттеушілерде өткен шындықпен тікелей байланысты мүмкіншілігі туралы тәжірибені күшейтті, бірақ тіпті бұрмалайтын дереккөз де тарихи болуды тоқтатпады. Оның субъективтілігі, ол арқылы тиісті ақпарат өтеді және ауырлатылады, өз уақытының мәдени және тарихи ерекшеліктерін, сондай-ақ белгілі бір әлеуметтік топқа немесе жалпы қоғамға азды-көпті тән идеяларды көрсетеді. Дереккөздердің субъективтілігі олардың авторларының көзқарастары мен қалауларын, құндылықтар жүйесін көрсетеді.

Жаңа және қазіргі тарихты зерттеуде бізге жеткен ақпараттың тапшылығы емес, керісінше олардың көптігі мәселе тудырады. Іріктеу қажеттілігі сөзсіз, ол әрдайым өкілді бола ма деген сұрақ туғызады (тек көлемі бойынша ғана емес, сонымен қатар дереккөздердің түрі мен жанрлары бойынша). Қазіргі заман тарихшылары үшін ауызша тарихтың маңызы зор. Бұл тарихи үдерістің қатардағы қатысушыларының тек жеке өмірі ғана емес, үлкен тарих оқиғалары орын алған айғақтары болып келеді. Адам өзі замандасы немесе қатысушысы болған оқиғаларды қалай қабылдайтынын, ол ақпаратты қалай сақтайтынын қалай бағалайтынын — осының барлығы үлкен қызығушылық тудырады. Ауызша тарих үлкен әлеуетке ие және қазіргі заманғы зерттеушілердің назарын аударады, бірақ ол уақыт аралығы адам жадымен шектеледі. Алайда ауызша әңгімелер мұқият және жан-жақты сын талап етеді. Бұл куәгерлер әрдайым куәгерлік айғақтарды беретін нәрселерді саналы түрде бұрмалайды дегенді білдірмейді. Шындық олардың сана-сезімімен сыналады және оның бұрмаланған, бір жақты немесе шашыраңқы бейнесі оқиға туралы шынайы әңгіме ретінде есте сақталады. Дегенмен, куәнің санасында бастапқы ақпаратты қайта өңдеу механизмін есепке ала отырып, бұл тарихшы жұмысы үшін еңсерілмейтін кедергі бола алмайды. Лингвистикалық бұрылыс пен «жаңа интеллектуалды тарихшылардың» үлкен тобының еңбектерінің әсерінен тарихнаманың тарихы түбегейлі өзгерді, ол өз проблемаларын өлшеусіз кеңейтті және тарихшының дискурсивті тәжірибесін зерттеу орталығы болды. Әдеби сынға қарай ауытқып, ол өзінің

доппелгангері-тарихи сынға айналуға бейім, ал «орта позицияға» қайта оралып, шынымен тәуелсіз және өзін-өзі бағалайтын тарихи пәнге айналуға мүмкіндік алады.

Зияткерлік тарихтың бастапқы нұсқасы Батыс Еуропа қоғамының қоғамдық ойы мен рухани мәдениетінің тарихы бойынша зерттеулер шеңберінде әдіснамалық ізденістермен байланысты болды және XIX ғасырдың аяғынан бастап негізінен ағылшын-американдық тарихнаманың бағыттарының бірі ретінде дамыды. Идеялар тарихына позитивистік көзқарастың дәстүрлерін жетілдіре және байыта отырып, интеллектуалды тарих еуропалық қоғамдардың идеялық-рухани әлеуетін Батыс академиялық қауымдастығында басым болған саяси тарихтың органикалық бөлігі ретінде қарастырды және осы мағынада аспаптық-қолданбалы сипатты сақтауды жалғастырды. Интеллектуалдық дүниелердің өзара әрекеттесуін талдау (бірінші жағдайда, статикалық, ғылыми қызметтің аяқталған нәтижесі ретінде қабылданатын және тарихшыға қатысты динамикаға ие) тарихнамалық зерттеулерге тек ерекшеліктерді ғана емес, тереңнен іздеуді қосуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар байланыс нүктелері, ғылыми дәстүрлер сабақтастығы позициялары үшін тарихи жазудағы «үзілістерді» және сабақтастығын зерттейді. Тарих ғылымының дамуы өзінің тарихи циклін аяқтай отырып, көбінесе басқа, кейінгі кезеңде (мысалы, классикалық парадигма) жалғасатын парадигмалардың өзгеруінен айқын көрінеді. Барлық белгілі парадигмалардың негізгі белгілері мен элементтерінің өз өмірбаяны мен тарихы бар, олардың эмпирикалық тәжірибесі алдыңғылардың ғылыми тәжірибесін зерттеу арқылы, яғни тарихнамалық түрде игеріледі және беріледі және олардың әлеуметтік-мәдени контекстінде өткеннің интеллектуалдық процестерін талдау арқылы ұғынылады. Мұндай хабарлама тарих ғылымының үдерістілігі мен тұтастығы, идеялар қозғалысы, шығармашылық және зерттеу дәстүрлерінің сақталуы ретінде қарастырылатын тарихнамалық процестің түсінігін қалыптастырады.

Зияткерлік тарихты объективті зерттеуші ғалымдардың бірі-Артур Лавджой болды. Ол тәжірибелі тарихшы және оның жарияланымдарының көпшілігі нақты эмпирикалық материалмен байланысты. Ол тарихи текстурамен мұқият жұмыс істеді, оның негізінде әдістемелік рефлексия көрініс берді. Белгілі бір дереккөздермен жұмыс істей отырып, Лавджой ой тарихында белгілі бір заңдылықтардың болуына - ондағы ұқсас элементтердің болуына назар аударды. Оның негізгі тұжырымы келесідей болды «тарихи процестердің негізінде ойлау процесінің құрылымын құрайтын және оның сабақтастығын қамтамасыз ететін жалпы идеялар немесе идеялар жүйесі жатыр. Басқаша айтқанда, идеялар адам ойының тарихындағы байланыстырушы буын ретінде әрекет етеді» [5]. Осы болжамдар мен тұжырымдарға сүйене отырып, Лавджой идеялар тарихын түсіндірудің өз нұсқасын ұсынды және пәнаралық зерттеу стратегиясын қолданудың орындылығын негіздеді. Оның әдістемесінің мәні-философия, психология, әдебиет, өнер, ғылым, әлеуметтік ой және т. б. әртүрлі салалардағы көріністерін қарастыра отырып, "бірлік идеяларын" анықтау және қадағалау. Интегралды қондырғы қазіргі заманғы интеллектуалды тарихтың қолданыстағы тұжырыдамаларында әр түрлі дәрежеде жүзеге асырылады: оны барлық мәдени формалардың үйлесімі арқылы құрылған кең мағынадағы мәдениет тарихының бір бөлігі ретінде түсінуден бастап, оның тақырыбын неғұрлым қатаң нақтылауға және адам интеллектін зерттеуге бағытталған зерттеу міндеттеріне дейін, өткеннің көрнекті ақыл-ойларына және жоғары мәдениеттің мәтіндеріне ерекше назар аудару. Ойлаудың тарихи категорияларына, зияткерлік қызметке және адам интеллектінің өнімдеріне, сондай-ақ зияткерлік саланың тарихи дамуына басым қызығушылыққа қатысты кейбір нақтылаумен "жаңа мәдени-зияткерлік тарихтың" теориялық моделі неғұрлым перспективалы болып көрінеді. Мұндай интерпретацияда интеллектуалды тарихтың зерттеу саласына әртүрлі ойлау құралдарын, қоршаған табиғат пен қоғамды түсінудің нақты тәсілдерін (яғни әртүрлі деңгейдегі зиялылардың субъективтілігі) талдауды және интеллектуалды қарым-қатынастың барлық нысандарын, құралдарын, институттарын (ресми және бейресми), сондай-ақ олардың "сыртқы" мәдени әлеммен күрделі қарым-қатынастарын зерттеуді қосуға болады. Мәселеге бағытталған

интеллектуалды тарих идеялар мен мәтіндердің "сыртқы" және "ішкі" тарихы, олардың мазмұны мен контексті арасындағы қарсылықты жеңуге тырысады. Мысалы, ғылым тарихында ілімдер мен теорияларға емес, ғалымдардың алдында тұрған нақты мәселелерді зерттеуге (оларды қоюға және шешуге қатысатын нормалар мен тәжірибелердің барлық спектрін қоса) назар аудару, олар қарастыратын мәселелердің ауқымын ашу, жалпы интеллектуалды контексті қалпына келтіру үрдісі байқалады. энциклопедияларда көрсетілген ұйымдық құрылымдар мен білім құрылымдары және оқу бағдарламалары. Тарихнаманы зияткерлік тарих ретінде түсіну осы міндеттерге сәйкес келеді:

1. Интеллектуалдық тарих-тарихнаманы спецификалық перспективасы ретінде тарихшылардың еңбектерінде шығармашылық, тұлғалық аспектілер арқылы түсірілген тарихи өткенді, оның түсіндіру үлгілері мен тарихнама дәстүрлерін түсіну тәжірибесін зерттейді.

2. Ғылыми қызмет, «тарихты» жеке қабылдау ерекшеліктері, зерттеу стратегиясын әзірлеу, дәуірдің кең әлеуметтік-мәдени контекстінде орналастырылған нақты тұлғалардың когнитивтік ресурстары мен механизмдері. Ерекшелігі-оны зерттеу арқылы ашылады [6].

Жалпыға ортақ тарихты алар болсақ, ол тарихнамалық процесс және біртұтас тарихнамалық кеңістік. Мәселен, Геродот пен Фукидидтен бастап бүгінгі күнге дейінгі тарихшылар-тарихты жазғандар, олардың мұраларын өз замандық деңгейі тұрғысынан зерттеп, зерттеп жүргендері-ғылыми таным, әдетте, басым парадигмаларға сәйкес келеді. Бұл кеңістікте тарихшы өте маңызды тұлға. Ол әмбебап тарихшы – тарихи өткенді тану саласындағы маман және оны модельдеу мен көрсетудің әдістері мен нұсқалары туралы білім тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді. Алдыңғы тұлға жасаған тарихи өткен бейненің толықтығы, аксиологиялық маңыздылығы және деформациясының болмауы көбінесе тарих ғылымы тарихшысының кәсіби шеберлік дәрежесіне еселенген интеллектуалдық ресурсына байланысты. Демек, тарихнама интеллектуалдық тарих ретінде тарих ғылымының тарихын зерттеуге үш деңгейлі көзқарасты қарастырады. Интеллектуалдық меншігі болып табылатын тарихи өткеннің жеке жобасын толық көлемде зерттеу. Бұл жоба тарихнамашының шығармашылық күш-жігерінің нәтижесінде мазмұнына әсер ететін ішкі және сыртқы контексттер. Мұндай зерттеу перспективасы тарихшылар арасындағы қарым-қатынастың дәстүрлі түрі болып табылатын диалог форматында өтуі мүмкін, бұл кеңістіктік және уақыттық шекараларды, жоғалып кеткен өркениеттік және интеллектуалдық-тұлғалық әлемдердің құпияларын түсіну. Интеллектуалдық тарих дәстүрінде жасалған тарихнамалық мәтін өзінің ішкі құрамдас бөліктерінің байланыстары мен тәуелділіктерінің сипаты жағынан да, сыртқы ортасы жағынан да әрқашан жоғары контекстік сипатта болады. Тарихи деректер тоғысады, бірін-бірі толықтырады және негізгі мәтіннің қалыптасуына әсер етеді.

Соңғы екі онжылдықта мамандардың үлкен тарихи ұзақтықтағы зияткерлік құбылыстарға деген қызығушылығын алдын-ала анықтаған жаһандық тарихтың әсері өсті. Осы бағыт шеңберінде интеллектуалды рефлексия үшін тұрақты сипатқа ие ұғымдар зерттеледі, олардың мәні мен мәні туралы ойлау адам ойын тудыратын процестердің өзгермейтін репертуарынан тұрды.

Тарих – бұл бірінші кезекте қоғамды өзін өзі тану мен анықтау тәсілі болып келеді. Тарих әрқашан болды, бірақ— миф, эпос, қасиетті аңыз және т. б. әр түрлі формаларда да кездесті. Тарих дәуірінің қоғамдарында ғана шындықты іздеуге бағытталған және тарихи сын ережелері мен жалпы қабылданған шынайылық критерийлеріне сүйенетін ұтымды ғылыми білім ретінде әрекет етеді. Бірақ, тарих әрқашан қоғамның қажеттіліктеріне жауап болғандықтан, ол үнемі қайта жазылуға ұшырайды. Қазіргі кезде тарих ғылым ретінде ең күрделі және қауырт кезеңдердің бірін бастан кешуде — ол затты, әдістерді және мазмұнды қайта анықтау жағдайында болып отыр. Бұл жанашылдықтар жарты жыл бұрын қазіргі заманғы тарих ғылымының негізі қаланған кезден бастап айтарлықтай әдіснамалық серпіліс болып табылады. Өткенмен шынайы үн қатысуда белсенді делдал бола отырып,

тарихшы бір мезгілде өз жіптерін тарихнамалық дәстүрдің матасына кіргізеді. Заманауи зерттеуші «орналастырылған» әлем, өз кезегінде, осы диалогтың шарттары мен мазмұнын өзгертіп, үздіксіз және тез өзгеріп отырады. Ойшыл және орын алған үзілген өрнектерді шатастыру үшін байланыстырушы буынды табу керек, ол жалпы заңдылықтарда емес, бірден-бір жағдайдың бірегейлігінде (жағдайлардың барлық жиынтығын ескере отырып) және мифтерді ажырата алатын және тарихи сананың (қарапайым, кәсіби) стереотиптерін жеңетін ғалымның шығармашылық даралығында жатыр. Зияткерлік тарихтың жаңа бағыттары тарихи білім мен тарих ғылымының дамуын айқындайтын процестерді терең түсінуге, олардың кең интеллектуалдық және мәдени контекстіндегі жаңа өлшемдерін анықтауға нақты мүмкіндік бере отырып, өзінің ауқаттылығын дәлелдейді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. -М., 1990.
2. Лаптева М.П. Теория и методология истории: курс лекций. Пермь, 2006. 248-249 б.
3. Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания : учеб. пособие для вузов. 2-е изд., стер. М., 2006. 268 б.
4. См.: Гуревич А.Я. К пониманию истории как науки о человеке // Историческая наука на рубеже веков. М., 2001. 166-175 б.
5. Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / Пер. с англ. В. Софронова-Антони. -М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. - 376 б.
6. Тарих ғылымының тарихы https://openu.kz/storage/lessons/3307/tarih-ylmyuny-tarihy_25_lecture.pdf

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Кузембаева Т.К.

*Ұлытау облысы, Сәтбаев қаласы
«№7 жалпы білім береті мектебі» КММ
Қазақстан*

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану ғылымының, тіл білімінің негізін қалаушы тұлға. Заман ағысына қарсы жүре білген ағартушы. Халықымыздың рухани көсемі, арқау болған қайраткері, дара тұлғасы. Ахметтің әлеуметтік бағдарының негізі, қайраткерлік міндетінің арқауы – туған халқының тағдырымен тамырлас. «Көгі қараңғы, көңілі ұйқылы, еспесі жоқ қайығы қалтылдақ, малы талауда, жаны қамауда» болған «қайран ел, қайран жұртын» ұшпаққа жеткізудің амалын ғылымнан іздеді. Халқын әлеуметтік теңдік пен азаматтық мәдениетке жетеледі. Жұмысымның мақсаты: халықтың сауатын, көкірек көзін ашу жолында Ахмет Байтұрсынұлының қалдырған мұраларын ғалымдардың зерттеуі негізінде талдау, арқалаған жүгін даралау. Сан жылдар өтсе де, бүгінгі күннің өзектілігімен өрілген ғылыми еңбектерінің қазақ әдебиетінде де, қазақ тіл білімінде де алар орны бөлек, ерекше. Жұмысты жазу барысында Ахметтің зерттеу еңбектерін сараптай отырып, көптеген қазақ ғалымдарының пікірімен ұштастырып, ағартушы зерттеулерінің салиқалы салмағын тағы бір басқа қырынан ұсынғым келді.

Ахмет Байтұрсынұлының мол мұрасының ішіндегі ең тұжырымдысы – «Әдебиет танытқыш». Ағартушының ғылыми көзқарасын, келбетінің сыншылдығын, эстетикалық, әрі философиялық тұрғыдан ойы терең, идеясы тың екендігін дәлелдейтін еңбек. Қазіргі таңда ғылыми айналымда қолданылып жүрген әдебиеттану саласындағы терминология мағына дәлдігімен, ықшамдығы және оңтайлылығымен құнды. Ең бастысы, бұл ұғымдар алғаш рет дәл осы еңбекте берілгенін атап өту керек. Әдеби мәтіндерді талдап, жанрлық